

ФОРМИ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ: СПОСОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПОРУШЕНЬ МОВНОЇ НОРМИ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Заєць В.Г.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053,
v.zaiets@kubg.edu.ua

Статтю присвячено актуальним порушенням мовної норми через уживання активних дієприкметників із російськомовними афіксами. Наведено типові випадки використання неунормованих денотатів у медійному тексті. Доведено прикладами спотворення українськомовної лексичної системи неприродними афіксами. Підкреслено вплив неунормованого використання російськомовних словотвірних традицій на граматичні норми української літературної мови. Відстежено конкуренцію українськомовних денотатів з формами ознаки предмета за виконуваною дією. Визначено способи заміни неунормованих моделей дієприкметників національними денотатами на позначення характеристики осіб або предметів. Засвідчено приклади граматично правильних форм віддієслівних лексем у сучасній українськомовній періодиці. З'ясовано роль віддієслівних ад'єктивів у витісненні запозичених граматичних моделей словоформ. Продемонстровано випадки розхитування національної мовної норми. Зазначено важливість подальшого дослідження текстів сучасної українськомовної періодици.

Ключові слова: афікс, активні дієприкметники, денотати, дериваційне поле, пасивні дієприкметники, медійний текст, словотвірна модель, словоформа.

Заєц В.Г.

Формы причастия: способы урегулирования нарушений языковой нормы (на материале современного украинского языка)

Статья посвящена актуальным нарушениям языковой нормы из-за употребления активных причастий с русскоязычными аффиксами. Указаны типичные случаи использования ненормированных денотатов в медийном тексте. Доказано примерами искажение украиноязычной лексической системы естественными аффиксами. Подчеркнуто влияние ненормированного использования русскоязычных словообразовательных традиций на грамматические нормы украинского литературного языка. Отслежена конкуренция украиноязычных денотатов с формами признаков предмета по выполняемым действиям. Определены способы замены ненормированных моделей причастий национальными денотатами для обозначения характеристики лиц или предметов. Засвидетельствованы примеры грамматически правильных форм отглагольных лексем в современной украиноязычной периодике. Выяснена роль отглагольных адъективов в вытеснении заимствованных грамматических моделей словоформ. Продемонстрированы случаи расшатывания национальной языковой нормы. Указана важность дальнейшего исследования текстов современной украиноязычной периодики.

Ключевые слова: аффикс, активные причастия, денотаты, деривационное поле, пассивные причастия, медийный текст, словообразовательная модель, словоформа.

Zaiets V.G.

Forms of verbals: lingual norms' violation and restitution

The article deals with actual violation of linguistic norms triggered by the use of Russian-active participle affixes. Typical cases of usage of abnormal denotations in the media texts have been specified. The article discusses the distortion of Ukrainian lexical system caused by extensive employing of unnatural affixes. Non-regulated impact of Russian word-formation structures on the grammar of Ukrainian language was highlighted. Special attention is paid to designation units denoting objects by their dominant feature, that being their actions. The paper identifies the ways of substituting non-normalized verbals' models for Ukrainian designation units denoting persons' or objects' characteristics. The article considers grammatically correct forms of the said units in the modern Ukrainian-language periodicals.

The article discusses the process of verbal adjectives' replacing the borrowed word-forms. Cases of undermining of national linguistic norm are demonstrated. The importance of further study of modern Ukrainian periodicals is emphasized.

Key words: affix active participles, denotations, derivative right, passive participles, media text, derivational model, word form.

Дериваційні процеси віддзеркалюються у матеріалах засобів масової інформації, передають тенденції слововислову. Відхилення від традицій національного слововжитку і словотворення, слабе знання норм української літературної мови про відсутність активних та пасивних діеприкетників теперішнього часу, асиміляція до російської літературної мови спричинили проникнення в дериваційне поле періодики штучних граматичних форм. У різні періоди розвитку української мови більшість мовознавців, зокрема О. Курило, Б. Антоненко-Давидович, Ю. Шевельов, О. Пономарів, С. Караванський, радили й радять не послуговуватися ними через невластивість їх національній мові. Певні порухи в мовній практиці та їх зміни постійно тримають у полі зору українські дослідники К. Городенська, Є. Карпіловська, О. Стишов, О. Тараненко, О. Пономарів, Л. Кислюк, Т. Коць та інші.

Мета статті — означити типові випадки порушення вживання активних і пасивних діеприкетників в засобах масової інформації. **Завдання розвідки** — проаналізувати текстовий ресурс сучасної періодики, визначити способи усунення неправильних форм активних і пасивних діеприкетників.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез та ін. Розбудова української держави внесла зміни в дериваційне поле засобів масової інформації. Журналісти, працівники засобів масової інформації обирають словотворчі ресурси для зручної передачі ними явищ та процесів суспільно-економічного життя. Про ці тенденції О. Стишов зауважує, що «мова мас-медіа демонструє вживання словотвірних варіантів нової лексики» [7, 166]. Учений відстежує дистанціювання «від російської мови, що виявляється в пошуках, активізації питомих словотвірних зразків» [7, 167]. Тоді як О. Тараненко наголошує на «лібералізації норм слововжитку і словотворення» в сучасній періодиці [9, 141]. Зауважимо, що практика слововислову в текстах українськомовної періодики свідчить про суперечливість у використанні окремих моделей діеприкетників, що торкається знань граматичних норм та умінь ними послуговуватися. Відомий український учений О. Пономарів застерігає, що «такі «штучні» словоформи не можуть існувати теоретично через відсутність дієслів, від яких вони могли б бути утворені» [5, 157–158].

Проведений аналіз українсько-російських словників 70-х років минулого століття дає підстави стверджувати про довготривале калькування з російської мови та нормативність функціонування лексем на *-учий, -ючий, -ячий* на зразок: *біжучий, втопаючий, загниваючий, запалюючий, закріплюючий, захоплюючий, зростаючий, інкорпуючий, летучий, мокнучий, невгаваючий, невщухаючий, невмирущий, невмовка-*

ючий, непосидючий, падучий, палючий, пекучий, перетворюючий, принижуючий, прогресуючий, розводячий, сипучий, співаючий, тягучий, чаруючий, швидкодійючий [10]. Такі форми діеприкетників зі словників потрапляли у практику моделювання текстів усіх функціональних стилів національної мови, зокрема публіцистичного.

Вагомими вважаємо рекомендації К. Городенської, висловлені в монографії «Українська мова у вимірах сьогодення» [1].

Багаторічне нівелювання українськомовної словотвірної традиції на всіх рівнях суспільно-економічного розвитку, деукраїнізація та русифікація дали негативні наслідки. Українські вчені К. Городенська, О. Стишов, Л. Кислюк, З. Сікорська та інші застерігають від уживання словоформ на *-ачий, -ячий, -учий, -ючий* і радять уникати таких денотатів засобами національної дериватології [1, 59–60; 7, 166; 3, 60; 6, 35–88]. Таку думку підтримує Є. Карпіловська і наголошує на важливості дотримання словотвірної норми у процесі спілкування, радить уникати аномальних відхилень [2]. Дослідниця доводить, що процес відновлення моделей відбувається поступово, коли «віддієслівні іменники заступають субстантивовані активні діеприкетники». Тенденції до вилучення зукраїнізованих російських активних діеприкетників подає Л. Кислюк [3, 60]. Дослідниця радить розглядати активні діеприкетники «у контексті освоєння запозичень системою української мови як проникнення словотвірного типу чи словотвірної моделі, оскільки це давні книжні запозичення з церковнослов'янської, пізніше — з російської мов, підтримувані впливом сучасної англійської наукової мови, надто в термінології й перекладній літературі» [3, 60].

Зауважимо про існування протиріччя між теоретичним змістом граматичних норм і практикою використання діеприкетникових лексем у медійному тексті. Невимогливість до моделювання діеприкетникових лексем призводить до розхитування національної словотвірної традиції. Шляхи граматично правильного номінування процесів, явищ, носіїв цих ознак тісно пов'язані з медійним текстом, доступним носіям української мови.

Методологія дослідження. Дослідження мови сучасної української періодики показує вживання штучних денотатів на сторінках центральних та регіональних українськомовних видань. Поступова фіксація таких форм діеприкетників затвердилася як нормативна модель на позначення ознаки предмета (особи) за виконуваною дією в усіх функціональних стилях, у свідомості носіїв, на зразок: *атакуючий, знеболюючі ліки, керуючий відділом, літаючий апарат, немеркнучі ідеї, наступаючий рік, постійно діючий, слідуючий номер, хвилюючі факти, хвилюючі хвилини*. Також зазначимо, що національні граматичні

норми розхитують зафіксовані тенденції неунормованого використання дієприкметникових одиниць на *-ачий, -ячий, учий, -ючий, -ящий*, які є наслідком перенесення словотвірних традицій російської мови в сучасну українську літературну мову, та їх проникнення у засоби масової інформації, зокрема на сторінки часописів.

Матеріалом нашого дослідження слугували центральні періодичні видання, зокрема «Літературна Україна», «Сільські вісті», «Слово просвіти», «Українське слово», «День», «Україна молода», «Вечірній Київ», «Молодь України», «Газета по-українськи», «На екранах України», «Культура і життя», «Селянська газета», «Сільський час», «Демократична Україна», а також регіональні — «Слобідський край», «Магістраль» (1993–2016 рр.).

У текстах засобів масової інформації аналізованого періоду засвідчено численні випадки вживання неприродних дієприкметників із суфіксами *-уч-, -юч-, -ащ-, -яч* на зразок: *бажаючи* стаття, *бюджетоутворююча* організація, *вібруючі* плями, *віруючі* християни-українці, *головуючий* суду, *господарючі* об'єкти, *гнітючі* багнища, *дикоростучі* види рослин, *домінуючі* позиції, *енергозберігаючі* технології, *життєстверджуючі*, *жебраючі* ветерани, *знежарючі* властивості, *виснажуюча* робота, *вражаючі* свідчення, *всеокрилююче* почуття, *воююча* держава, *існуюча* організація, *збитки оточуючим*, *конкуруючі* програми, *командуючі* армією, *кривдячі* обвинувачення, *нестаріючі* висновки, *об'єднуючі* і *роз'єднуючі* настрої, *обслуговуючий* персонал, *омолоджуючі* властивості, *пануючий* настрій, *працюючі* пенсіонери, *послаблюючі* солі, *працюючі* дитсадки, *хвилюючі* рядки, *цементуюча* основа, *згасаюча* краса, *керуючий* відділом, *пільги працюючим*, *проникаючі* поранення, *узагальнюючий* образ, *обслуговуючий* кооператив.

Невимогливість у доборі типів віддієслівних денотатів на позначення предметів за виконуваною дією призводить до штучних словоформ. Прикметно, що з-поміж них трапляються денотати, що не мають похідних дієслівних словоформ, на зразок: *Азотфіксуючі та фосфоромобілізуючі* препарати ефективніше діють на бідних ґрунтах (СЧ, 15. 09.2000); *Музей: бюджетоутворююча* організація (УС, 2–8.12.2015); *Рослина (корінь)* має потужні *знежарючі* властивості (СП, 14–20.01.2016).

Практика слововживання дієприкметникових моделей на *-ачий, -ячий, -учий, -ючий, -ящий* у сучасному медійному тексті свідчить про зневажливе ставлення до національної словотвірної традиції. Такі лексеми спотворені глухими шиплячими фонемами, що надає відтінок суржику, неприродного явища для українськомовної граматичної системи, на зразок: *Правда, їм тяжко повірити, що те, що має такий простий вигляд у її виконанні, насправді — виснажуюча*

робота (На екранах України, 13.02.1993); *Сі-Бі-Ес новини і програма «60 хвилин» повинні вибачитися перед українцями й відтягнути свої кривдячі* обвинувачення (КіЖ, 14.01.1995); *Пензель ковзає по поверхні аркуша, фарба розповзається, утворюючи вібруючі* плями (КіЖ, 04.05.1995); *Особливо важливим пріоритетом на наступні 5 років є подолання існуючого* нині штучного заниження вартості робочої сили, а також неприпустимо низького рівня соціальних витрат (СЧ, 02.02.2000); *Міжряддя вистеляють соломкою, щоб не забрунювалися дозрівуючі* полуниці і не випарувувалася волога (СЧ, 10.03.2000); *Багато виступаючих*, особливо з лівих фракцій, стурбовані долею людей, які роками перебувають у квартирних чергах (СВ, 04.10.2001); *Вважаємо, що таким чином буде зроблено ще один крок, аби розбудити сплячих*, підказати *дрімаючим* підніматися на захист чесних і самовідданих борців проти режиму (СВ, 17.07.2003); *Характерно, що серед розглянутих документів більше двох третин — це зміни та доповнення до діючих* (СВ, 02.10.2003); *Рекомендуємо саме послаблюючої* солі, а не рицинової олії, якою найчастіше користуються при розладах травлення (СГ, 16.06.2006); *Він відстоює його всупереч усім напастям, попри всі спотворюючі* чинники, попри закинуті сіті агіток (СК, 14.09.2006); *Харків'яни прагнули будь-що відіратися, за три хвилини до кінця на майданчик у «сорочці джокера» навіть з'явився граючий* тренер «Універу» (СК, 14.09.2006); *Потреба єдності є духовним запитом віруючих* християн-українців (СП, 14–20.11.2013); *Які об'єднуючі і роз'єднуючі* настрої мешканців Щастя (СП, 18–24.12.2014); *Вражаючим* прикладом цього може служити історія Першої світової війни (у 1918–1939 роки) цілком справедливо іменованої у світі Великою (УС, 7–13.10.2015); *Попри пануючий* повсюди передсвятковий настрій, можливостей увіснати провести кінцівку календарного року в лідерів чоловічої суперліги не було (УМ, 28.12.2016); *За два роки у столиці відновили майже 2000 місць у працюючих* дитячих садках (ВК, 15.12.2016); *Наприклад, щодня спілкувалися з начальниками клінік і відділень, лікуючими* лікарями, дізнавалися про потреби в ліках, перев'язувальних та інших конче необхідних матеріалах (ДУ, 02.12.2016); *Завершився фестиваль захоплюючим* запаленням ватри (СП, 21–27.01.2016); *Покора як порятунком оберталася на спопеляючий* людину вогонь совісті (СП, 8–14.09.2016).

Поступове відродження українськомовної дериватології здійснюється з опертям на спільнокореневі лексеми, що мають прикметникові афікси *-альн-*, на зразок: *відволікальний, вібрувальний, домінувальний, знеболювальний, мігрувальний, об'єднувальний, ознайомлювальний, послаблювальний, роз'єднувальний, спотворювальний*. Такі лексичні одиниці з афіксами *-альн-*

є моделями віддієслівних аф'єктивів, що стали відносними прикметниками і передають характеристику предмета або особи. Частина з них є складними денотатами, наприклад: *аварійно-відновлювальний, багатобічальний, бурякозбиральний, всепоглинальний, газопостачальний, жарознижувальний, ціноутворювальний*.

Прикметно, що спостерігаємо активізацію прикметникових дериватів зі спільним коренем та афіксами *-івн-, -лив-*, як-от: *панівний, виснажливий, вразливий*. Широкі стилістичні можливості для заміни лексеми *діючий* або *існуючий* на *чинний* (чинне законодавство), *активний* (учасник), *дієвий* (здатний діяти або щось чи когось змінити), *дійовий* (який у дії) або *який у роботі, на ходу*. Позбутися штучних утворень допоможуть синонімічні ряди на зразок: *бажачі — охочі, гнітючі — пригнічувальні, придушливі, утискувальні; кульгаючий — кульгавий; марніючий — зів'ялий, змарнілий, осунутий; нестаріючі — вічні, невгасимі, нетлінні; перевіряючий — інспектор, ревізор, контролер або обстежувач*.

Словотворчі можливості української мови допомагають замінити невласливі національній традиції форми іменниками на позначення осіб за певними видами діяльності з афіксами *-ар-, -ач-, -ець-, -ник-, -нин*. Відновлення питомо українських слівформ відбувається поступово завдяки внутрішньомовному морфологічному потенціалу, що позначається витісненням субстантивованих активних дієприкметників іменниками, приміром: *відпочивальник* замінив *відпочиваючі; вірянин, віряни — віруючі християни; виконувач — виконуючий обов'язки; мітингувальник — мітингуючий; протестувальник — протестуючий; оточення — оточуючі; командувачі армією — командуючі армією, пільги працівникам — пільги працюючим*.

Частину неоковирних денотатів можна замінити юкстапозитами, наприклад: *граючий тренер — тренер-гравець, жебраючі ветерани — ветерани-жебраки, конкуруючі програми — програми-конкуренти, лікуючі лікарі — лікарі-практики, мігруюче населення — населення-мігранти, протиборствуючі сторони — сторони-протиборці*.

Замінити складні штучні денотати у реченнях можливо також підрядною означальною частиною: *<...> три мільйони хворих пройшли лікування у стаціонарзамінюючих закладах* (СВ,

30.09.2003) — *<...> три мільйони хворих пройшли лікування у закладах, які замінили стаціонари*.

Разом з тим зауважимо, що поряд із неунормованим використанням штучних утворень у текстах періодики натрапляємо на граматично правильну їх заміну, як-от: *Словесне павутиння, імітація турботи за державу, обвинувачувальний тон, перенесення внутрішньої незадоволеності <...> — це не найкраща позиція для тих, хто відносить себе до найбільших патріотів України* (КіЖ, 15.11.1995); *За словами представника Білого дому Арі Флейшера, поїздка матиме ознайомлювальний характер* (СВ, 04.10.2001); *До аварійно-відновлювальних робіт залучено бригади обленерго, загони МНС та інженерну техніку батальйону МО України «Тиса», які працюють цілодобово* (СВ, 04.01.2002); *Читке його виконання повинно забезпечити підвищену увагу до засобів вимірювальної та випробувальної техніки, яка використовується на вже діючому напрямку швидкісного руху поїздів...* (Магістраль, 16.07.2002); *Трагічним подіям в Інгушетії передувала заява лідера чеченського опору президента ЧРІ Аслана Масхадова про те, що його збройні загони переходять від партизанської до наступальної тактики і переносять бойові дії за межі Чечні* (СВ, 20.06.2004); *Виповнилося 60 років від дня народження випускового редактора «...»* (СК, 20.06.2006); *Має протизапальну, знеболювальну, спазмолітичну дію; Зараз доступ до джерела відкритий для всіх охочих* (УС, 7–13.10.2015).

Показово, що граматично правильне номінування віддієслівних денотатів поступово кодифікується журналістами, що ілюструють тексти українськомовної періодики. Українськомовна словотвірна традиція має широкі можливості для номінування віддієслівних денотатів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна констатувати, що в мові української періодики відстежуються моделі денотатів з афіксами, що послаблюють національну граматичну норму. Потребують ґрунтовного аналізу лексеми з іншомовними афіксами, пошуки національних відповідників. Неприродність у передаванні словотвірних моделей, відхилення від усталених зразків призводить до порушення українськомовних традицій слововживання. Викладені в статті матеріали лише частково висвітлюють окреслену проблему. На подальше дослідження заслуговують тексти українськомовної періодики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г. Українське слово у вимірах сьогодення / К. Городенська ; Ін-т укр. мови НАН України. — К. : КММ, 2014. — 124 с.
2. Карпіловська Є. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність / Є. Карпіловська // Культура слова. — 2011. — № 74. — С. 43–51.

3. Кислюк Л. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л. Кислюк // Українська мова — 2012. — № 1. — С. 52–66.
4. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т.А. Коць. — К. : Логос, 2010. — 303 с.
5. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. посіб. / О. Пономарів. — К. : Либідь, 1999. — 240 с.
6. Сікорська З. Дієприкметникові одиниці як вада тексту / З. Сікорська // Дивослово. — 2009. — № 11. — С. 35–38.
7. Стишов О.А. Утворюймо слова правильно / О.А. Стишов // Культура слова. — 2011. — Вип. 75. — С. 163–167.
8. Стишов О.А. Українська лексика ХХ століття: На матеріалі засобів мас. інформації : моногр. / О.А. Стишов. — 2-ге вид., переробл. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
9. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — ХХІ ст.) : моногр. / О.О. Тараненко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
10. Українсько-російський словник / Голов. ред. Української радянської енциклопедії ; [уклад. Ільїн В.С., Дорошенко К.П. та ін]. — Вид. 4-те. — К. : Наукова думка, 1976. — 944 с.

REFERENCES

1. Horodenska, K.H. (2014). *Ukrainske slovo u vymirakh sohodennia* [Ukrainian Word in Measurements of Present]. K. : KMM, 124 p.
2. Karpilovska, Ye. (2011). *Norma v suchasnomu ukrainskomu slovotvorenni: zrazok i realnist* [Norm in Modern Ukrainian Word Formation: Example and Reality]. *Kultura slova*, 74, 43–51.
3. Kysliuk, L. (2012). *Suchasna slovotvirna norma ukrainskoi movy: movna praktyka ta kodyfikatsiia* [Modern Derivational Norm in the Ukrainian Language: Language Practice and Codification]. *Ukrainska mova*, 1, 52–66.
4. Kots, T.A. (2010). *Literaturna norma u funksionalno-stylovii i strukturnii paradyhmi* [A Literary Norm in Functional, Stylistic and Structural Paradigm]. K. : Lohos, 303 p.
5. Ponomariv, O. (1999). *Kultura slova: Movnostylistychni porady* [Culture of Words : Linguistic and Stylistic Advice]. K. : Lybid, 240 p.
6. Sikorska, Z. (2009). *Diiiepryketnykovi odynytsi yak vada tekstu* [Participle as Defect of the Text] *Dyvoslovo*, 11, 35–38.
7. Styshov, O.A. (2011). *Utvoriuimo slova pravylno* [Right Formation of the Words]. *Kultura slova*, 75, 163–167.
8. Styshov, O.A. (2005). *Ukrainska leksyka XX stolittia: Na materiali zasobiv masovoi informatsii* [The Ukrainian Language of the 20th century]. (2nd ed., rev.). K. : Puhach, 388 p.
9. Taranenko, O.O. (2015). *Aktualizovani modeli v systemi slovotvorenna suchasnoi ukrainskoi movy (kinets XX — XXI st.)*. [Updated Models in the System of Word Formation of the Modern Ukrainian Language (late 20–21 century)]. K. : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 248 p.
10. Ilin, V. S., & Doroshenko, K. P. (1976). *Ukrainsko-rosiiskyi slovnyk* [Ukrainian-Russian Dictionary] *Vydannia chetverte. Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi entsyklopedii*. (4th ed.). K.: Naukova dumka, 944 p.

Висловлюємо подяку за вагомий внесок у процес відродження та розвиток національної словотвірної традиції доктору філологічних наук, професору К. Городенській, доктору філологічних наук, професору О. Стишову та доктору філологічних наук, професору О. Тараненку.